

«PER FER E SOSTENIR JOCH». EREN LUDÒPATES ELS VALENCIANS DE LA BAIXA EDAT MITJANA? RAONS, ESPAIS I PROTAGONISTES DEL JOC CLANDESTÍ A LA VALÈNCIA BAIX MEDIEVAL (SEGLES XIV-XVI)*

ALBERTO BARBER BLASCO¹

Universitat de Lleida

Recibido: 17 de julio de 2025

Aceptado: 10 de noviembre de 2025

Resum

Aquest treball analitza la incidència i problemàtica dels jocs d'atzar a la ciutat de València durant la baixa edat mitjana. Per poder fer-ho hem abordat aquesta temàtica des de diferents perspectives: legislatives, judicials i morals. En aquest sentit, s'ha establert l'evolució legal sobre els jocs d'apostes a la Corona d'Aragó, així com de la normativa municipal d'algunes viles valencianes, centrant-nos especialment en la de la ciutat de València. S'ofereixen dades sobre el volum i la representativitat de les multes per joc en comparació amb la resta de tipologies delictives perseguides per la justícia criminal. S'analitza el paper i els discursos dels intel·lectuals i moralistes del moment en relació amb el joc. I, finalment, es donen a conèixer quins eren els principals espais que apareixen registrats a les sancions i s'hi assenyalen quins van ser alguns dels principals promotors i organitzadors d'aquestes partides il·lícites.

Paraules clau

Jocs d'atzar; Delinqüència; València; Justícia Criminal; Baixa Edat Mitjana.

Resumen

Este trabajo analiza la incidencia y problemática de los juegos de azar en la ciudad de València durante la baja edad media. Para poder hacerlo hemos abordado esta temática desde diferentes Perspectivas: legislativas, judiciales y morales. En este sentido, se ha establecido la evolución legal sobre los juegos de apuestas en la Corona de Aragón, así como de la normativa municipal de algunas villas valencianas, centrándonos especialmente en la de la ciudad de València. Se ofrecen datos sobre el volumen y la representatividad de las multas por juego en comparación con las restantes tipologías

* Aquest treball ha sigut guardonat amb el premi "Medievalismo" convocat per la Sociedad Española de Estudios Medievales durant la seua vint-i-cinquena edició. Aquest article s'emmarca dins la borsa d'estudis "Països Catalans" atorgada per l'Institut d'Estudis Catalans, vinculada amb el projecte «Els crims a la ciutat: la criminalitat urbana a la Corona d'Aragó durant la Baixa Edat Mitjana».

¹ Correo electrónico: Alberto.Barber@udl.cat. ORCID: 0000-0002-6486-8429. Sigles utilitzades: ARV = Arxiu del Regne de València; AMV = Arxiu Municipal de València; AO = Aureum Opus Regalium Privilegiorum Civitatis et Regni Valentie.

delictivas perseguidas por la justicia criminal. Se analiza el papel y los discursos de los intelectuales y moralistas del momento en relación con el juego. Y, finalmente, se dan a conocer cuáles eran los principales espacios que aparecen registrados en las sanciones y se señalan quiénes fueron algunos de los principales promotores y organizadores de estas partidas ilícitas.

Palabras clave

Juegos de azar; Delincuencia; Valencia; Justicia Criminal; Baja Edad Media.

Abstract

This work analyses the incidence and problems of gambling in the city of Valencia during the late Middle Ages. To do so, we have approached this subject from different perspectives: legislative, judicial, and moral. In this sense, we have established the legal evolution of gambling in the Crown of Aragon, as well as the municipal regulations of some Valencian villages, focusing especially on the city of Valencia. We offer data on the volume and representativeness of gambling fines in comparison with the rest of the criminal typologies prosecuted by the criminal justice system. The role and discourses of the intellectuals and moralists of the time in relation to gambling are analysed. And, finally, the main spaces registered in the penalties are revealed and some of the main promoters and organizers of these illicit games are pointed out.

Keywords

Gambling; Criminality; Valencia; Criminal Justice; Late Middle Ages.

1. Introducció

L'oferta que actualment es pot trobar per participar en els jocs d'atzar és realment aclaparadora. Des de nombroses plataformes digitals de cases d'apostes, patrocinis visibles d'aquestes entre equips esportius de prestigi, tornejos organitzats i emesos legalment a la televisió, canals de retransmissió en directe com *Twitch*, *X* o *YouTube*, fins a operadors estatals com el de *Loterías y Apuestas del Estado*, així com en espais de socialització quotidians com els bars. Tots aquests entorns formen part del circuit legal de l'atzar a través del qual es mouen diàriament milions d'euros.² Paral·lelament, la quantitat d'economia submergida que circula vinculada a l'organització de jocs i d'apostes il·legals és força significativa.³ Una de les principals raons per les quals moltes persones participen activament en aquest tipus de pràctiques, tant legals com il·legals, es centren essencialment amb la premissa que aquests canals d'oci s'han convertit en una via ràpida d'enriquiment. No obstant això, aquests canals d'esbarjo on l'atzar i els

² El diari *La Vanguardia* publicava a finals de l'any 2019 que el joc menejava al voltant dels 42.000 milions d'euros a l'any. ALONSO; RODRÍGUEZ VEIGA, "El juego, un negocio que mueve casi 42.000 millones al año".

³ A les notícies de la cadena de televisió *La Sexta* es feia ressò el passat mes d'octubre de l'any 2024 de les activitats il·legals que hi havia a Espanya, entre les quals s'estimava que el joc il·legal, segons l'Institut Nacional d'Estadística, movia una xifra econòmica que representava el 0,07% del PIB. https://www.lasexta.com/noticias/economia/peso-actividades-ilegales-economia-espanola-casi-14000-millones-euros-1-pib_20241014670d1c6c596dfb0001c46263.html

diners es combinen han acabat convertint-se, fatalment, en una de les problemàtiques de salut mental més greus com és la ludopatia.

Pel que fa a la bibliografia, els camps del joc i l'oci han suscitat una amplíssima producció des de diverses disciplines, tant mèdiques com humanístiques, que aborden aquesta temàtica. Per exemple, a principis del segle XXI la *Revista Índex* va dedicar un número on s'hi assenyalaven les estadístiques dels jocs d'atzar, on un d'aquests articles es va centrar en posar en relleu la part més fosca de l'addicció al joc.⁴ Des del punt de vista de la psicologia, ja es va demostrar fa uns anys que la majoria dels tractaments aplicats entre persones ludòpates han sigut poc eficaços.⁵ Actualment, tot i que els diferents organismes regionals i estatals hagen posat la ludopatia en el seu focus d'atenció, la revisió bibliogràfica més recent relacionada amb el vici al joc no reflecteix signes d'esperança pel que fa a la seua prevenció i tractament, ja que en ella es suggereix i demostra que els índexs de ludopatia continuen augmentant constantment.⁶

En la nostra història recent, els jocs d'atzar o d'apostes van estar oficialment prohibits i penalitzats a Espanya fins a l'any 1977. Des de llavors i, sobretot, durant els últims anys, diferents mitjans de comunicació espanyols han alertat dels alts nivells d'addicció existents al país, coincidint amb la multitudinària obertura de cases d'apostes. En concret, aquesta addicció cap als jocs d'atzar porta estenent-se cada vegada més entre el públic més jove, especialment entre aquells procedents dels barris obrers.⁷ Per al cas valencià, a principis de l'any 2020 el diari digital *València Plaza* publicava una notícia alertant que els nivells de ludopatia dels valencians havia augmentat un 60% respecte a les dades de 2015.⁸ Davant d'aquestes problemàtiques, els diferents governs estatals i regionals han tractat de frenar mitjançant diverses mesures aquests alts índex d'addicció.⁹

⁴ RAMOS, "Ludopatia: el otro lado del juego", pp. 9-11.

⁵ OBANDO RAMÍREZ; PARRADO CORREDOR, "Aproximaciones conductuales de primera, segunda y tercera generación frente a un de ludopatía", pp. 51-63.

⁶ GONZÁLEZ FERNÁNDEZ; SLAVCHOV IVANOV; CASTILLO MIGUELÁNEZ, "La ludopatía, una patología silenciosa y en auge: revisión bibliográfica".

⁷ Destaquem alguns articles de premsa com: BERNÀ-TRIVIÑO, "Casas de apuestas y juego online: la nueva heroína de los jóvenes"; "España cuenta con la tasa más altas de Europa de ludópatas entre 14 y 21 años"; CARRASCO, "Del instituto a las casas de apuestas en los barrios obreros: 'Los jóvenes ya no van al cine o al teatro, gastan sus ahorros apostando'"; NORIEGA, "Uno de cada diez jóvenes que entra en un salón de juego o hace una apuesta online desarrolla problemas de ludopatía".

⁸ Així mateix, les dades recollides per la OEDA (Observatorio Español de las Drogas y las Adicciones) en el "Informe sobre adicciones comportamentales y otros trastornos 2023" del Ministerio del Interior revela que els casinos (49,94%), amb quasi la meitat del GGR (*Gross Game Revenue* o Marge Net de Joc) és l'emplaçament que més quantitat de diners mou, seguit pel de les Apostes (37,52%), el Pòquer (10,48%), el Bingo (1,78%) i els Concursos (0,29%). https://pnsd.sanidad.gob.es/profesionales/sistemasInformacion/sistemaInformacion/pdf/2023_Informe_Trastornos_Comportamentales.pdf

⁹ GIL; GOZALBO, "Valencianos afectados por la ludopatía: un 60% más que hace cinco años y más jóvenes."

⁹ Sense anar més lluny, la Subdirecció General del Joc de la Generalitat Valenciana va aprovar en 2023 una "Estratègia valenciana integral de prevenció i tractament del joc patològic 2023-2027". Aquesta estratègia actualment en vigor busca aconseguir els següents tres objectius generals: conscienciar i sensibilitzar a la ciutadania dels riscos i danys derivats del trastorn de joc; promoure la formació d'agents clau que ajuden a detenir aquestes conductes relacionades amb el trastorn de joc; i, finalment, fomentar habilitats

Com veiem, aquestes preocupacions relacionades amb els jocs d'atzar i la ludopatia s'han arribat a convertir en assumptes nacionals. Però, aquesta passió i desenfrenament pels jocs d'atzar entre les valencianes i els valencians són una novetat recent? Per poder respondre-ho, ens disposem a retrotraure'ns fins a la baixa edat mitjana valenciana, per així veure si aquest furor pel joc i les apostes eren, o no, una realitat i un problema per als seus governants. En concret, aquest treball pretén donar a conèixer una visió global del joc durant el període medieval centrant-se com a observatori en la ciutat de València. Per aconseguir-ho, ens centrarem en explicar alguns aspectes relacionats amb el joc il·legal d'aquella època, veurem quines van ser les mesures legislatives i morals que es van aplicar per a combatre la seua pràctica, donarem a conèixer quins van ser alguns dels espais on més es celebraven aquests jocs, així com quins van ser alguns dels protagonistes que més es van involucrar a l'hora d'organitzar i perpetuar aquestes partides clandestines, i finalment, acabar amb unes conclusions sobre aquesta problemàtica.

2. El joc a l'Edat Mitjana

La concepció i consideració del joc com a expressió lúdica no van ser les mateixes des dels temps més remots fins a l'edat mitjana. Les expressions de divertiment van anar lligades a l'evolució cultural des dels principis de la humanitat. Aquestes formes d'entreteniment eren enteses com un element de socialització. De les diferents maneres i modalitats que el joc podia presentar-se, els jocs d'atzar es van consolidar com una de les formes més populars que més seguidors i adeptes van aconseguir.

En la introducció del treball de López Villalba es recull un acurat recorregut sobre l'evolució i concepció dels jocs. En ell s'esmenta que la Grècia clàssica va ser considerada com el primer escenari occidental de recepció dels jocs d'atzar, els quals van poder arribar a través de les influències orientals. Els principals espais on acostumaven a posar-los en pràctica eren a les tavernes, les posades i els carrers, especialment en aquelles ubicacions més inhòspites on la persecució d'aquestes pràctiques resultés més difícil entre aquells que buscaven penar-les fiscalment. La civilització postromana va heretar un ampli ventall de jocs que, una vegada caigut l'Imperi, van mantenir la seua continuïtat i presència a les ciutats medievals.¹⁰ D'entre tots ells, una de les modalitats de joc que va suposar un autèntic vici durant l'alta edat mitjana degut a la seua extensió i popularitat van ser els jocs de daus. El predomini d'aquests va perdurar fins l'aparició i proliferació del que ha sigut considerat el primer dels jocs d'atzar: els naips.¹¹

Des del punt de vista eclesial, les pràctiques lúdiques s'han presentat durant el període medieval des de posicions antagonistes. D'una banda, la tradició cristiana presentava i

i conductes alternatives i més sanes que els jocs d'atzar: Generalitat Valenciana, "Estrategia valenciana integral de prevención y tratamiento del juego patológico 2023-2027", p. 25.

¹⁰ LÓPEZ VILLALBA, "Regulación y control del juego de azar en la Corona de Castilla durante la Baja Edad Media", p. 446.

¹¹ MOLINA MOLINA, "El juego de dados en la Edad Media", p. 97.

considerava tant el joc, el teatre i els espectacles com una forma d'entreteniment contràries a la fe i perilloses. D'altra banda, a partir del segle XIII, figures com els sants Albert el Gran i Tomàs d'Aquino van recuperar d'Aristòtil la seua visió positiva sobre el joc com una pràctica virtuosa i generadora d'alegria.¹²

Si bé l'interès per estudiar aspectes relacionats amb l'oci com el festeig, l'oci i la gatzara han sigut àmpliament estudiats, l'interès històric per les activitats lúdiques, especialment relacionades amb els jocs d'atzar, ha despertat també un forta atenció dins de la historiografia.¹³ Mentre que el llegat del monarca Alfons X el Savi ha generat una quantiosa bibliografia per al regne de Castella, les investigacions sobre la Corona d'Aragó no s'han quedat enrere a l'hora d'estudiar aspectes relacionats amb els jocs d'envit, ja que aquest tema com a objecte d'estudi ha tingut també una rellevància creixent durant les últimes dècades.¹⁴ La ciutat de València es presenta com un observatori ideal per poder realitzar estudis sobre la intromissió delictiva d'aquestes pràctiques gràcies a la densa i diversa quantitat de registres judicials que en els seus arxius es conserven.¹⁵ Entre els

¹² MARTÍNEZ SÁEZ, "Alfonso X 'el Sabio' y los juegos en la Edad Media", pp. 2-3.

¹³ Donada l'àmplia varietat de referències bibliogràfiques ens cenyirem a esmentar aquelles que hem considerat més rellevants. Des de la clàssica obra de HUIZINGA, J. *Homo ludens*, a treballs en els quals s'analitzen la legislació municipal que prohibia o limitava els jocs d'atzar, com és el cas estudiat per al regne de Castella per part de LÓPEZ VILLALBA, "Regulación y control del juego de azar en la Corona de Castilla durante la Baja Edad Media"; la relació entre allò sagrat i el joc per a Castella estudiada recentment per COIRA POCIÑA, "El juego y lo sagrado en la Castilla bajomedieval"; així com també per a Roma que va assenyalar DI CARPEGNA FALCONIERI, "Gioco e liturgia nella Roma medievale. Dal *Liber polipticus* del canonico Benedetto"; un recorregut general sobre el joc de daus el va realitzar MOLINA MOLINA, "El juego de dados en la edad media"; així com un altre treball sobre la tafureria que va fer RODRIGO ESTEVAN, "Los estatutos del *tablaje*. Notas sobre el juegos, tahúres y fulleros en las postrimerías del medievo"; de la mateixa autora també destaquem RODRIGO ESTEVAN, "Sobre prácticas deportivas en la España medieval: Aragón, siglos XIII-XV"; des de la literatura la figura d'Alfons X el Savi ha generat un alt interès, entre els quals destaquem alguns treballs relacionats amb el seu *Libro de los juegos*. Així ho demostra el treball de MARTÍNEZ SÁEZ, "Alfonso X «el Sabio» y los juegos en la Edad Media"; també ens fem ressò de la dedicació a estudiar alguns jocs específics que en l'obra del rei "Sabio" s'esmenten, com plasmen BASULTO SANTOS; CAMÚÑEZ RUIZ; ORTEGA IRIZO, "Juegos de azar, guirguesca y marlota del Libro de los Dados de Alfonso X el Sabio"; també subratllem les consideracions entre la relació directa durant la baixa edat mitjana entre el pensament econòmic amb les apostes que va assenyalar CECCARELLI, "Gambling and economic thought in the Late Middle Ages".

¹⁴ Des d'un punt de vista jurídic i global de la legislació contra els jocs d'atzar a la Corona d'Aragó destaquem: GÓMEZ ROJO, "La regulació jurídica dels jocs d'atzar dins la normativa històrica catalanoaragonesa". Per al regne d'Aragó ressaltem les aportacions des del punt de vista judicial de MOTIS DOLADER, "La justicia municipal de Zaragoza durante el siglo XV: el juego de dados como ilícito punible". Així mateix, s'ha dedicat altre treball relacionat amb els jueus aragonesos i els jocs d'atzar: BLASCO MARTÍNEZ, "Los judíos aragoneses y los juegos de azar"; així com un altre relacionat amb els mudèjars per FEBRER ROMANGUERA, "Derecho común, fueros y estatuto islámico de los mudéjares de los señores aragoneses". Per al regne de Mallorca destaquem: PIÑA HOMS, "Sobre la penalización del juego en el reino de Mallorca" i les d'ENSENYAT, "La penalització del joc d'atzar a la Mallorca baix-medieval". Per al regne de València remarcuem les aportacions de NARBONA, *Malhechores, violencia y justicia ciudadana en la Valencia bajomedieval*; per a la zona d'Alacant el treball de HINOJOSA MONTALVO, "El juego en tierras alicantinas durante la Baja Edad Media".

¹⁵ La riquesa documental que es conserva en els arxius valencians per a l'estudi de la criminalitat ja va ser posada en valor en el seu moment per NARBONA VIZCAÍNO, "Las fuentes valencianas para la historia de la criminalidad".

diversos exemples que ho ratifiquen disposem d'un on s'analitzen les seqüeles de la ludopatia revelats per alguns testimonis a la València baix medieval.¹⁶ D'altra banda, seguint la línia d'estudiar determinats sectors poblacionals de la capital valenciana, s'ha indagat sobre un sector concret de la població valenciana com eren els conversos i la seua relació amb els jocs d'envit per a inicis del segle XV.¹⁷ Des d'un enfocament de la criminalitat i la fiscalitat s'ha constatat l'alta incidència del joc en un espai cronològic concret, com va ser el regnat d'Alfons el Magnànim, on el nombre de multes per jocs d'atzar van ser la segona tipologia que més ingressos aportava al tribunal criminal.¹⁸ Finalment, altres autors seguint la mateixa línia ja es van fer ressò dels alts índexs d'adhesió que els jocs d'atzar suposaven a la València premoderna.¹⁹

3. Una decidida però frustrant legislació contra el joc

En relació amb la pràctica de jocs d'atzar, als territoris de la Corona d'Aragó es va dur a terme una actuació de caràcter prohibitiu des del punt de vista legislatiu per a la societat cristiana. Una de les primeres referències prohibitives que trobem respecte als jocs d'atzar procedeix de la ciutat aragonesa de Jaca, on al seu fur s'argumentava que un dels principals motius que comportà el cessament i prohibició d'aquestes pràctiques lúdiques van ser els desordres en forma de furts, blasfèmies i homicidis, entre altres ofenses a la fe cristiana que aquests generaven. A les ordenacions es deixava clar la severitat amb què la seua infracció havia de castigar-se, com era la pèrdua del puny dret si hom era trobat jugant, o mitjançant una sanció econòmica de seixanta sous entre aquells que es dedicaren a prestar diners per realitzar apostes. Tanmateix, aquestes punicions no eren aplicables a tothom, ja que els infançons i els cavallers que celebraven jocs a les seues respectives cases estaven eximits d'aquestes penes. Al costums de diferents municipis del Principat de Catalunya també es van establir vets relacionats amb el préstec de diners per poder jugar, com bé demostren els de la batllia de Miravet, els de Lleida o els de Torre de l'Espanyol. Amb tot, les prohibicions i regulacions del joc van anar més enllà de les normatives municipals, l'exemple més clar va ser la celebració de les Corts a Barcelona de l'any 1283 en les quals el rei Pere III va anunciar la il·legalitat dels jocs d'atzar amb quatre lleis titulades “de jugadors, y tafureria prohibida”.

Malgrat tot, la formalització d'aquesta prohibició mai es va arribar a consolidar perquè les apostes i el joc van continuar practicant-se. Com a prova de la ineficàcia de l'acatament d'aquestes lleis, durant les Corts celebrades a València l'any 1301 es va reiterar la prohibició de les tafureries públiques i, a més, es va desautoritzar qualsevol tipus d'atorgament de llicències per poder dur-ne a terme. Més de cent anys més tard, durant la reunió de les Corts de l'any 1403, reunides novament a València, el rei Martí

¹⁶ FAUS FAUS, “«Jugava e malmestia del seu»: testimonios sobre los efectos del juego de azar en la Valencia medieval”.

¹⁷ LÓPEZ JUAN, “Els conversos de València i els jocs d'atzar a l'inici del Quatre-cents”.

¹⁸ BARBER BLASCO, “El precio del delito”, p. 52.

¹⁹ PÉREZ GARCÍA, *La comparsa de los malhechores*, especialment les pàgines 83-88.

va estendre la prohibició de totes les cases del joc del regne de València, un vet que ningú, independentment de la seua condició social, podia esquivar. Una dècada més tard, durant les corts de Barcelona de l'any 1413 convocades pel rei Ferran, es van confirmar les prohibicions de les tafureries a tot el Principat de Catalunya que en el seu moment el rei Pere va anunciar durant les corts convocades anteriorment. A més, durant la celebració de les mateixes es va reiterar la prohibició de les pràctiques de jocs amb daus.²⁰ Com s'observa, la persecució dels passatemps d'atzar van ser una qüestió d'estat que, tot i les diferents promulgacions i interdictes, no van aconseguir aturar la pràctica d'aquests.

Si ens centrem exclusivament en analitzar de quina manera es va voler fer front als jocs d'atzar a la ciutat de València, cal començar indicant que des de temps de Jaume I la legalitat del joc ja estava reconeguda.²¹ En relació amb el joc, als furs ja hi apareixien reconegudes activitats com els préstecs o la participació dels menors.²² Tanmateix, les primeres referències que ens proporcionen informació sobre els jocs d'apostes daten de principis de segle XIV, en temps del regnat de Jaume II.²³ Concretament, a la ciutat de València s'hi recull des d'almenys mitjans d'agost de l'any 1306 una de les primeres ordenacions titulada "Dels jugadós de daus", on es prohibeix que a la ciutat s'hi practiquen qualsevol joc de daus, ni de "gresca o jaldeta", permetent-se únicament i de manera restringida en determinats llocs l'anomenat joc de taules.²⁴ Aquesta referència no fa més que confirmar que la problemàtica de les pràctiques il·legals de joc eren presents a la ciutat de València, almenys, des d'abans de l'any 1306. Pocs anys després, des de l'abril de 1310, la monarquia es va encarregar de deixar clar el seu compromís amb la persecució de la pràctica d'apostes, com es pot veure en el privilegi del rei Jaume II sobre determinats tipus de jocs.²⁵ En aquest mateix privilegi s'especifica que aquells que

²⁰ GÓMEZ ROJO, "Regulació jurídica dels jocs d'atzar dins la normativa històrica catalanoaragonesa", pp. 208-211.

²¹ Ídem, p. 212.

²² FAUS FAUS, Miquel. "«Jugava e malmetia del seu»", p. 46.

²³ Sobre l'evolució legislativa contra el joc durant la baixa edat mitjana valenciana *vid.* PÉREZ GARCÍA, Pablo. *La comparsa de los malhechores: Valencia 1479-1518*, pp. 87-90.

²⁴ FURIÓ; GARCIA-OLIVER, *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València .I. (1296-1345)*, pp. 51-52. De la mateixa manera, s'hi detecten entre les ordenances dels governs municipals de diferents viles del nord regne de València aquesta persecució del joc, com passa per exemple a Benicarló entre 1409 i 1412, a Castellfort i a les aldees de Morella entre 1370 i 1374 com encara en l'any 1530 *vid.* GUINOT I RODRÍGUEZ, *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Lluçena (segles XIV-XVIII)*. Així com a la mateixa vila de Castelló de la Plana, *vid.* RABASSA VAQUER; SÁNCHEZ ALMELA, *Els llibres de Consells de la vila de Castelló .I. (1374-1383)*, 2017. Al sud de la ciutat de València també hi trobem viles properes a la ciutat on s'evidencia aquesta repressió del joc, com a la vila d'Alzira, *vid.* J. LAIRÓN; VERCHER LLETÍ, *Llibre d'actes del Consell i jurats de la vila d'Alzira (1388-1397)*. Així com també s'hi troba al llibre del establiments de la Cort del Justícia de la vila de Gandia per l'any 1370. *Vid.* GARCIA-OLIVER, *El llibre d'establiments de Gandia. Imatge i missatges en una vila medieval*.

²⁵ La referència havia estat consultada a l'obra citada d'en Pérez García, però hem detectat que l'autor li assigna a aquest privilegi l'any 1320 quan, després d'haver-ho confrontat ens hem adonat que realment està datat l'any 1310, com bé hi consta en la referència següent: *AO*, Jaume II, Privilegi XLIV, Abril de 1310, ff. 50r-50v.

organitzaren qualsevol tipus de tafureria serien sancionats econòmicament amb vint sous, una quantitat que seria dividida en tres parts iguals: una per al fisc reial, una altra per a les arque urbanes i una tercera part que es podria concedir com a gràcia a l'acusador. Aquesta preocupació per frenar aquestes pràctiques il·lícites del joc va adquirir així un sentit de deure públic, ja que per primera vegada els individus podien involucrar-se directament i, com a premi per la seua col·laboració, rebre una bonificació econòmica. Poc més d'una dècada més tard, en maig de 1321, el mateix rei va confirmar un altre privilegi en el qual es prohibia la pràctica d'aquests jocs i l'atribució de llicències per a organitzar tafureries.²⁶

Precisament, en aquest mateix any, la figura judicial de major autoritat de la capital valenciana, el Justícia de València, es va dividir en tres tribunals diferents amb els quals atendre diversos aspectes legislatius. Aquesta reforma i modernització institucional va fer que el càrrec de Justícia de València fora substituït per les figures del Justícia Criminal, el Justícia Civil i el Justícia de 300 sous, on el primer d'aquests tres seria l'encarregat d'atendre les causes relacionades amb els jocs d'atzar.²⁷ És per això que volem donar-li rellevància a aquest fenomen relacionat amb el perfeccionament de la magistratura judicial, com un símptoma per garantir una resposta més eficaç davant la persecució de les pràctiques delictives, entre els quals s'hi trobaven els jocs d'envit.

Tot i això, els intents per erradicar les pràctiques il·legals de joc continuaren sent infructuosos. Durant el regnat d'Alfons IV es va intentar posar fi als jocs de sort mitjançant fortes sancions econòmiques. En concret, el privilegi atorgat al maig de 1334 establia unes sancions que no només afectaren als participants, també penalitzaven als espectadors i curiosos.²⁸ Aquesta mesura, que prohibia la celebració de tafureries tant públiques com privades, ja podia trobar-se entre les ordenances fetes a la capital del regne des de mitjans gener de 1334, uns pocs mesos abans del privilegi.²⁹ Més endavant, durant la celebració de les Corts de 1342, el rei Pere IV anunciava també dures penes contra aquells que, "si algú en joch o en altra manera" blasfemaren o juraren nomenant qualsevol membre de la cort celestial. Especialment entre aquelles persones de condició honrada que ho feren dins del palau, les quals podien ser sancionades amb multes econòmiques o humiliants, com ser detingut a la presó, l'exili temporal del palau, rebre càstigs corporals en forma d'assots a l'interior del mateix, ser exposat públicament en la picota o, fins i tot, negar-se-li poder parlar amb el rei.³⁰

No obstant això, les mesures més contundents i repressives contra els jocs prohibits van començar des del regnat de Martí I. En un dels pregons s'anota que tot aquell que sostingués tafureria en qualsevol de les ciutats o viles del regne seria condemnat a pagar

²⁶ AO, Jaume II, Privilegi CXIX, Maig de 1321, ff. 68r-68v

²⁷ Sobre la evolució institucional de la figura del Justícia de Valencia *vid.* PÉREZ GARCÍA. *El Justicia Criminal de Valencia (1479-1707)*.

²⁸ AO, Alfons IV, Privilegi LVII, Maig de 1334, f. 93r

²⁹ FURIÓ; GARCIA-OLIVER, *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València .I. (1296-1345)*, p. 262.

³⁰ AMV, *Pregons i Crides*, x.x-1, ff. 53r-61r

cinquanta morabatins d'or, o que en cas de no poder pagar-los fora assotat públicament. Com a prova d'això, trobem altres ordenances municipals que prohibeixen que cap persona de qualsevol condició pogués “sostenir e acollir joch de daus en la sua casa o habitació”, com tampoc en horts ni en qualsevol altra part de la ciutat, a excepció dels jocs de taula, d'entre els quals l'anomenat joc de “velles” quedava totalment prohibit. Els incriminats que foren descoberts jugant haurien de pagar vint sous per cada vegada que foren enxampats *in fraganti*, o en el cas que aquests no pogueren o volgueren pagar-los, serien castigats de manera vergonyosa amb vint parells de forts assots.³¹ A més, els fabricants i venedors de daus també van ser assenyalats i perseguits. En cas que foren trobats s'ordenava la destrossa i trencament de tots aquells daus que posseïren amb la finalitat que aquests “no puxen servir en joch”.³² Aquelles persones de condició honrada que s'atreïren a organitzar tafureria alguna a les seues cases, a banda d'una pena de cinc-cents sous, serien foragitats de la ciutat durant dos mesos, o que en cas de no acatar l'orde d'expulsió foren detingudes durant el mateix temps.³³ En canvi, les persones de qualsevol condició que foren trobades jugant a daus, haurien d'estar empresonades durant cinc dies i pagar una pena pecuniària de vint sous que, en cas de ser insolvents i no poder assumir la sanció econòmica, seria commutada per assots.

Durant la instal·lació de la cort reial a la ciutat de València, entre l'octubre de 1425 i 1432, tenim constància que, un any després de l'allotjament, el 27 d'octubre de 1426 es va aprovar la crida “Dels acusadors”, que afegia just al davall la frase “que'ls tinguen segrets los oficials”. Aquesta caça i persecució del joc a la ciutat de València ja no solament va quedar a càrrec dels alts càrrecs municipals i judicials, sinó que va transcendir i implicar també a les classes populars. Ja hem esmentat el privilegi de Jaume II segons el qual els acusadors eren bonificats amb una tercera part de la sanció pagada. Tot i això, la principal diferència era que a partir d'aquest moment s'especifica que la identitat dels denunciants passava a ser anònima i, per tant, podien delatar oficialment a aquells que estigueren practicant jocs il·legals en qualsevol lloc sense por de patir algun tipus de venjança.³⁴ Dos dies després de la crida, el 29 d'octubre, se'n va fer d'altra advertint-se que “dengú no gosàs jurar res de Déu, ne jugar a dengún joch de daus”, aquells que foren trobats infringint aquesta norma patirien una pena corporal i pecuniària com era la de “metre hun clau en la lengua e pagar .LX. sous”.³⁵

Tanmateix, però, qui va realitzar una dedicació tenaç per combatre aquestes pràctiques immorals va ser la reina Maria durant la seua lloctinència, la qual es va encarregar de dur a terme la major operació repressiva contra els jocs d'atzar.³⁶ En el marc de la seua actuació es va dur a terme un increment de les penes cap als anomenats “onzeners” o prestadors. Si la condició social d'aquests era honrada serien condemnats amb penes

³¹ Ídem, ff. 62v-63r.

³² Ídem, ff. 63v-64r

³³ Ídem, ff. 65r-65v

³⁴ AMV, *Pregons i Crides*, x.x-1, fol. 72r-72v.

³⁵ RODRIGO LIZONDO, *Melcior Miralles: Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, p. 178.

³⁶ PÉREZ GARCÍA, *La comparsa de los malhechores*, pp. 89-90.

d'un mes de presó, però si els inculpats no gaudien d'aquesta condició social havien de ser castigats de manera irremissible amb una pena d'assots. A més d'aquestes penes, els acusats perdrien les quantitats que foren trobades durant les apostes i, complementàriament, haurien de pagar una sanció de fins a seixanta sous.

La reina Maria es va implicar de tal forma contra aquestes pràctiques que, fins i tot, va intervenir perquè els tribunals del Justícia Criminal no pogueren indultar les penes d'assots, els quals passaven a ser incommutables i havien de ser aplicades contra aquells individus de les classes populars que hagueren participat en partides de "grescha" o de "jaldeta". Aquesta ferma implicació de la reina regent es devia al coneixement que tenia de la profunda corrupció que el tribunal criminal cometia amb la persecució del joc. Com a prova d'això, en els pregons es constata el no compliment de la persecució contra aquestes pràctiques, deixant-se constància que en la dita ciutat, "axí públicament com amagada, se ténen tafureries e jochs", apuntant-se directament que "açò a culpa dels justícies en lo criminal e los lloctinents llurs de temps passats". S'apuntava, doncs, que els mateixos justícies criminals i lloctinents, a banda de no perseguir i redimir la pràctica de jocs il·legals, eren subornats amb diners per concedir llicències de tafureria que tan prohibides estaven.³⁷

Aquest esforç per part de la reina Maria per combatre el vici dels jocs d'envit va transcendir en el temps. Per exemple, des dels inicis del regnat de Joan II s'hi poden trobar algunes crides contra les blasfèmies i el joc com la del dia 20 de juny de 1459, on es prohibeix la pràctica de qualsevol tipus de joc de daus o de naips³⁸, així com la prohibició general del joc que es fa uns anys més tard amb la crida del dia 21 de gener de 1464. Igualment, durant el regnat de Ferran el Catòlic es van tornar a publicar el contingut de les pragmàtiques en relació amb el joc de la reina Maria, probablement a inicis del segle XVI.³⁹

La normativa reial i municipal no eren les úniques que perseguïen la pràctica dels jocs de sort. Altres espais de socialització i confraternització laboral, com eren les confraries, també vetaven i sancionaven la pràctica d'aquests. Aquesta preocupació també es manifestava entre les ordinacions d'aquestes associacions, les quals buscaven que els seus membres portaren un estil de vida exemplar i que evitaren la pràctica de determinats vicis com ho eren els jocs d'envit. A la reglamentació interna d'algunes confraries, com la dels barbers, cirurgians, assaonadors, espasers i carnisers, s'inclouïen de manera explícita prohibicions i sancions econòmiques contra aquells membres que foren trobats practicant-los.⁴⁰

³⁷ AMV, *Pregons i Crides*, x.x-1, f. 67v.

³⁸ RODRIGO LIZONDO, *Melcior Miralles: Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, p. 270.

³⁹ PÉREZ GARCÍA, *La comparsa de los malhechores*, p. 90.

⁴⁰ Aquestes referències van ser estudiades a la tesi doctoral de MARTÍNEZ VINAT, *Cofradías y oficios. Entre la acción confraternal y la asociación corporativa en la Valencia medieval (1238-1516)*, especialment a les pàgines 559; 700; 1277 i 1711.

Per conèixer quina era la presència delictiva dels jocs d'atzar a la ciutat de València hem examinat huitanta-set volums relacionats amb la comptabilitat del Justícia Criminal.⁴¹ Després d'haver classificat les penes segons les tipologies pròpies que hi figuren en aquests llibres de comptes s'observa que la relacionada amb el joc clandestí era superior al 19%.⁴² És a dir, que tot i les llacunes que de vegades presenten als registres, especialment a les entrades referides al joc, on no sempre es detallen la quantitat total de sancions, el nombre de multes representa quasi una quinta part del total de sancions, posicionant-se com la segona categoria que més multes recull.

Tipologia delictiva	Nombre total de sancions	Representació % del total
Ús i confiscació d'armes	857	3,5%
Redempció d'armes	10.555	43,27%
Dones públiques	3.683	15,01%
Joc	4.696	19,25%
Blasfèmies	1.260	5,16%
Cultiu d'arròs	36	0,14%
Penes comunes	3.303	13,54%
Total	24.390	100%

Elaboració pròpia: Taula 1. Representació dels delictes anotats als llibres de comptes del Justícia Criminal entre 1404-1479.

⁴¹ En concret, s'han examinat un total de 59 registres localitzats entre els volums 5992 fins al 6113 de la secció *Mestre Racional* conservats a l'Arxiu del Regne de València, els quals ens han aportat informació dels anys següents: 1404, 1405, 1406, 1407, 1408, 1409, 1410, 1412, 1413, 1415, 1416, 1418, 1422, 1423, 1424, 1425, 1426, 1428, 1429, 1431, 1433, 1434, 1435, 1436, 1437, 1438, 1439, 1440, 1441, 1442, 1443, 1444, 1445, 1446, 1447, 1448, 1449, 1450, 1451, 1452, 1455, 1456, 1458, 1459, 1460, 1461, 1462, 1463, 1464, 1465, 1469, 1471, 1472, 1473, 1474, 1475, 1476, 1478 y 1479.

Ara bé, de tota aquest cronologia únicament disposem de 25 anys en què s'han conservat els dos llibres pel mateix exercici, el del justícia criminal i el del seu lloctinent, que permetrien, en última instància, obtenir una visió més completa de les xifres disponibles per la cort criminal per a una anualitat. Aquests anys són: 1406, 1407, 1409, 1418, 1428, 1434, 1437, 1438, 1439, 1440, 1441, 1442, 1444, 1448, 1449, 1450, 1452, 1460, 1462, 1463, 1465, 1469, 1471, 1472, 1474 i 1478.

Malgrat això, no tots els volums es poden estudiar de manera íntegra ja que en alguns el contingut és parcial o estan incomplets, com són els llibres dels anys següents (J: Justícia; L: Lloctinent): 1403 J, 1407 J, 1408 J, 1415 L, 1428 J, 1433, L, 1434 L, 1435 L, 1436 J, 1437 L, 1438 L, 1439 J, 1439 L, 1440 L, 1441 L, 1442 J, 1446 L, 1447 L, 1448 L, 1449 L, 1450 L, 1455 L, 1465 L, 1469 L, 1472 L, 1474 L, 1475 L, 1478 L. Aquestes inconveniències ens deixen que solament puguem comptar amb els següents registres complets per a un mateix any: 1406, 1409, 1418, 1444, 1452, 1460, 1462, 1463 i 1471.

⁴² Aquesta ampla presència del joc no és exclusiva de les grans urbs baix medievals, ja que aquesta representativitat s'hi troba també en viles més menudes com, per exemple, a Castelló de la Plana, on les sancions vinculades amb el joc al segle XV van arribar a representar en els registres de la justícia local quasi una quarta part (24,3%). *Vid.* VICIANO, "Violencia y sociedad en una villa medieval: Castellón de la Plana en el siglo XV", p. 853.

Tot i que aquest quadre pot presentar una visió esbiaixada degut a la manca de dades que la documentació no ens aporta, si parem atenció a aquells volums que es conserven de manera íntegra s'observa que els resultats entre la visió global i la concreta són pràcticament idèntics.

Tipologia delictiva	Nombre de sancions	Representació % del total
Ús i confiscació d'armes	138	2,35%
Redempció d'armes	2.836	48,46%
Dones públiques	728	12,44%
Joc	1.136	19,41%
Blasfèmies	252	4,3%
Cultiu d'arròs	19	0,32%
Penes comunes	743	12,69%
Total	5.852	100%

Elaboració pròpia: Taula 2. Representació dels delictes anotats als llibres de comptes relatius als anys 1406, 1409, 1418, 1444, 1452, 1460, 1462, 1463, 1471.

Si ens fixem en la quantitat econòmica que aquestes multes aportaven, podem observar que els ingressos que generaven les multes per joc esdevenia la tercera categoria delictiva que més engrossia les arques del tribunal, amb poc més del 20%. Val a dir, però, que aquestes xifres econòmiques que aportaven les sancions no eren gaire rendibles per a la hisenda municipal, ja que la major part dels diners anaven destinats a sufragar i pagar els costos i salaris de l'entramat de treballadors que estaven al servici de l'aparell judicial del municipi, com eren els saigs, advocats, botxins, trompetes, entre altres.⁴³ De la diversa tipologia de sancions que es recollien en aquests registres, la hisenda municipal només es podia lucrar de les sancions per l'ús d'armes, de les qual es reservava la meitat per les arques municipals, mentre que de les relacionades amb el joc només d'una tercera part.⁴⁴ Per tant, si la quantitat d'ingressos totals que es recaptaven des del tribunal criminal eren per si mateixes baixes, les que finalment arribaven a la hisenda municipal eren irrisòries. Tot i que, dels diferents oficials i suboficials que hi treballaven a la cort criminal, l'únic càrrec que podia beneficiar-se directament de les sancions, no només per joc, sinó en general, era el lloctinent de justícia criminal, ja que el rei Martí li va concedir per privilegi que el seu sou fora equivalent al terç de les sumes netes de les sancions que havia rebut durant la gestió del càrrec.⁴⁵

⁴³ BARBER BLASCO, "Crim i càstig: la criminalitat a la València medieval al segle XV", p. 119.

⁴⁴ BARBER BLASCO, "El precio del delito", p. 50.

⁴⁵ En relació amb els salaris dels oficials i suboficials de la cúria criminal *vid.* PÉREZ GARCÍA, *El Justicia Criminal de Valencia (1479-1707)*, pp. 289-306.

Tipologia delictiva	Ingressos total en sous	Representació en %
Ús i confiscació d'armes	18.650 s.	4,57%
Redempció d'armes	41.852 s.	10,27%
Dones públiques	112.793 s.	27,69%
Joc	83.191 s.	20,42%
Blasfèmies	20.330 s.	4,99%
Cultiu d'arròs	2.282 s.	0,56%
Penes comunes	128.124 s.	31,46%
Total	407.222 s.	100%

Elaboració pròpia: Taula 3. Representació de les recaptacions econòmiques del Justícia Criminal (1404-1479).

Així doncs, es pot observar que malgrat la publicació de crides, pragmàtiques, ordenances i acords que buscaven la limitació, supressió i erradicació dels jocs d'atzar, aquestes no fan altra cosa que evidenciar que qualsevol tipus de mesures que intentaven frenar les pràctiques dels jocs de sort no van tindre a la llarga gaire eficàcia. La voluminosa quantitat de sancions per joc que hi figuren als registres de multes del tribunal criminal ens revela l'habitual freqüència amb què aquestes partides es celebraven any rere any, i que tot i la seua persecució per part del municipi aquests no van deixar de practicar-se. Ara bé, l'aplicació d'aquestes mesures des del punt de vista legislatiu i municipal no van ser les úniques maneres de fer front al joc clandestí, existiren altres mètodes que buscaven la modificació dels comportaments immorals i reprovables com era l'ús de les lletres i la paraula. Per al cas valencià, l'ús d'aquests dos arts, l'escrit i l'oral, es cristal·litzen amb les figures de Francesc Eiximenis pel que fa a les lletres, i de Vicent Ferrer pel que fa a l'oratoría amb els seus sermons.

4. Els discursos morals contra el joc: una retòrica fallida.

A part dels esforços dels poders públics per fer front als jocs d'envit, també van existir altres elements que tractaven de conscienciar a la gent d'aquestes pràctiques que tacaven els valors cristians del moment, com van ser alguns escriptors i predicadors. De tots ells, a València destacaren dues figures claus com Francesc Eiximenis i el franciscà Vicent Ferrer. Del primer d'ells destaca la seua obra *Regiment de la Cosa Pública*, un manual sobre com havia de regir-se de manera eficient qualsevol ciutat que es volia fer respectar. En ella Eiximenis identifica i alerta sobre les males conseqüències que poden generar les conductes de droperia i ociositat que, entre altres coses, desatenia activitats millor valorades com era l'oració i el treball.

En relació amb les activitats lúdic-ocioses, a l'atribuïda obra *Doctrina Compendiosa*, el franciscà insta a abolir el joc i altres passatemps de caràcter esportiu per combatre

l'ociositat, la qual estava definida com una mena de peresa.⁴⁶ Igualment, en la seua obra *Lo crestià* va dedicar un capítol sencer titulat “Com los inútils deuen ésser gitats”, on assenyalava a jugadors i ociosos de ser un perill per a la comunitat, recomanant-ne l'expulsió d'aquests.⁴⁷ De manera semblant a les preocupacions actuals, els joves eren un sector de la població altament vulnerable a caure en el vici de les pràctiques ludòpates. Aquesta preocupació ja la va recollir Eiximenis, on el franciscà instava que el temps fora sempre aprofitat, especialment pel sector juvenil, per realitzar tasques més fructíferes com podien ser orar, treballar o dur a terme accions honestes per evitar caure en la temptació que suposava el joc. En aquest sentit, Eiximenis recomanava com a únics passatemps tolerables el joc de la ballesta i els escacs, sempre que no es feren envits.⁴⁸

El dominic Vicent Ferrer, universalment conegut per les seues capacitats retòriques, va utilitzar els seus sermons per denunciar fermament els vicis i comportaments que considerava deshonorosos i perillosos per a la moral cristiana. El seu discurs incloïa una crítica a diversos oficis i pràctiques que associava amb el mal, com els endevins, embruixadors, usurers, aprofitats, i també les dones del bordell, els alcavots i rufians.⁴⁹ Però més enllà d'aquests, Ferrer també va assenyalat altres oficis que considerava immorals, com els canvistes, prestadors, taverners, hostalers i, per descomptat, els jugadors de jocs d'atzar.⁵⁰ De la mateixa manera, també es feia ressò del perill que suposaven els ociosos, ja que alguns d'ells podien simular algun tipus d'impediment físic o incapacitat que no els permetés guanyar-se la vida per així emportar-se part dels diners que es repartia entre els pobres i utilitzar-ho com a aposta en les partides d'envit.⁵¹

Són nombroses les condemnes cap al joc i els seus adeptes que s'hi poden trobar als sermons del dominic, entre les quals també n'hi ha de dirigides contra els membres del sector eclesiàstics als quals recomanava no practicar el joc de daus, beure en les tavernes o pronunciar paraules deshonestes.⁵² De fet, quan el sant valencià fa referència a l'honor que se li deu fer a déu li serveix alhora per introduir el tema de la blasfèmia, entre els quals el joc n'era un dels principals promotors. La reunió d'individus que practicaven aquest tipus d'esbarjo era presentat com l'escenari idoni des d'on es verbalitzaven males paraules contra déu o contra qualsevol membre de la cort celestial. Mirem-ho a través d'alguns exemples: Al sermó *Feria IIII [Post octavam ascensionis]* s'hi troba de manera explícita la vinculació entre el joc de daus i la blasfèmia:

⁴⁶ VILANOU TORRANO, “El humanismo de Eiximenis: saber, ciudad y cortesía”, pp. 154

⁴⁷ EIXIMENIS, *Lo crestià*, p. 209.

⁴⁸ VILANOU TORRANO, “El humanismo de Eiximenis: saber, ciudad y cortesía”, p. 155.

⁴⁹ La vulnerabilitat dels joves envers el joc durant l'Edat Mitjana també es constata en GARCIA HERRERO, “Vulnerables y temidos: los varones jóvenes como grupo de riesgo para el pecado y delito en la Baja Edad Media”, especialment a les pàgines 110-112.

⁴⁹ La manera d'imbricar els sermons amb les pràctiques delictives a la València baix medieval la va fer en el seu moment NARBONA VIZCAÍNO, *Pueblo, poder y sexo: Valencia medieval (1306-1420)*, especialment a les pàgines 79-103.

⁵⁰ LLOP CATALÀ, *San Vicente Ferrer y los aspectos socioeconómicos del mundo medieval*, p. 110.

⁵¹ MARTÍN RODRÍGUEZ, “Los ociosos deberán ser expulsados de la comunidad”, p. 27.

⁵² MANUEL CÁTEDRA, *Sermón, Sociedad y Literatura en la Edad Media: San Vicente Ferrer en Castilla*, p. 291 i següents, i p. 340.

Aprés, en la vostra vila té-s'i tafureria; car ¿què vol dir joch de daus? Font de renegar Déu a la pràctica, etc.⁵³

D'igual forma, aquesta desqualificació tan freqüent del joc que s'hi troba entre els sermons del dominic estava motivada per l'estreta vinculació entre la fortuna i la blasfèmia:

E aquella blasfèmia, no-s fa ara tot dia? Sí fa, que si anau per vila, les orelles vos haureu a tapar. Si són dos hòmens que juguen ab dos daus, e la hu ha set, l'altre dues: «No, abans vindrà dues que set». «No-n hauria poder», etc. Oo, quiny peccat!⁵⁴

Aquesta mateixa fortuna que afavoria a uns i alhora perjudicava a altres era un dels principals causants que provoca la ira i l'enuig acompanyat de la pronúncia d'algunes blasfèmies, com passa al sermó dedicat al tema *Beatus es Simon Bariona*:

Ara, donchs, pensa tu, home, quan jugues a daus, e lo punt fa contra tu, ab malícia dius: «Oo, mal grat!», o «a despit», o «yo renech», etc.⁵⁵

Entre les seues predicacions, Vicent Ferrer fa una descripció del cos que està farcit de malalties insalvables des d'on descriu els diversos esglaons de la societat medieval on descrivia als capellans de ser uns tafuriers i jugadors, entre altres vicis:

Si vos anau als capellans, són jugadors de daus, taffurs, bagassors, juradors, bevedors per tavernes, ajustadors de diners.⁵⁶

Ara bé, fins a quin punt va ser exitosa la tasca moralitzant de Vicent Ferrer com d'altres predicadors? És cert que tenim notícies del triomf de l'oratória del dominic, com va passar a la vila d'Oriola, on els jurats de la vila li agraïren al bisbe Pablo de Santa Maria el fet d'haver portat al sant valencià presencialment. Des d'aleshores, es diu que gràcies a ell s'ha deixat de blasfemar, així com de jugar ni a daus ni cartes.⁵⁷ Tanmateix, la freqüent menció explícita del joc als sermons no deixa d'evidenciar una viva realitat de l'omnipresència d'aquest i que, bona part del seu discurs relacionat amb la blasfèmia ve en part, justificat, per la forta popularitat i freqüència en què aquests podien trobar-se per tot arreu, fent-se del joc un autèntic tòpic del discurs moralista.

No obstant això, fora dels dominis del regne de València, el sant valencià també hi va tenir presència per terres castellanues entre els anys 1411-1412, on va visitar determinats llocs com Múrcia. Després de la seua vinguda i actuació s'hi constaten algunes accions

⁵³ SANCHIS SIVERA, *Sant Vicent Ferrer: sermons*, p.93.

⁵⁴ Ídem, p.118.

⁵⁵ YSERN Y LAGARDA, *Como una red. Sermones de Vicent Ferrer*, p. 280.

⁵⁶ Ídem, pp. 21-22.

⁵⁷ Ídem, p. 281.

d'aquest intent de reforma moral de la societat, com pogueren ser la firma d'acords de pau entre els bàndols de la ciutat, o les prohibicions del joc a través de la legislació municipal.⁵⁸ Tanmateix, la durada dels efectes del dominic a Múrcia va ser escassa, ja que el mateix any 1413 el consell municipal va aprovar noves ordinacions que prohibien pràctiques com el proxenetisme, la prostitució i el joc.⁵⁹

5. Els espais del joc

La persecució formal del joc durant l'època medieval queda reflectida en la reiteració de les prohibicions i en els intents de delimitar espais on no es pogueren dur a terme aquestes activitats. Un exemple clar és el pregó municipal titulat "Dels jochs de daus", on s'hi detallen les ubicacions específiques on estava prohibit jugar i que incloïen tant llocs privats com espais públics i semipúblics, com eren "en la seua casa o habitació, ni en horts, ni en altres parts de la dita ciutat e terme d'aquella".⁶⁰ Aquesta precisió mostra un intent clar per part de les autoritats d'identificar i controlar els escenaris més comuns del joc il·legal. Tanmateix, però, veurem que aquestes limitacions espacials seran superades, ja que els emplaçaments on s'hi portaven a terme els jocs d'envit anaven més enllà dels límits.

Els exemples que il·lustren l'omnipresència del joc evidencien al mateix temps el fracàs de les legislacions reials, municipals i menestrals. El joc era per tot arreu a la ciutat, fins i tot en els racons més recòndits. Així, si bé ja es va constatar en el seu moment que alguns indiscrets s'atrevien a jugar davant la casa del bisbe,⁶¹ trobem testimonis que demostren que els jocs d'atzar van arribar a irrompre a l'interior del seu domicili, com ho corrobora una sanció al registre del lloctinent de justícia criminal, datada el 20 de març de 1450, on apareix multat Pere Sabater "per jugar a grescha" a la casa del bisbe.⁶²

De manera similar, a les ordinacions internes de la confraria dels carnisers alertaven "que molts jóvens de l'offici de carnicers e altres juguen e acostumen a jugar", motiu pel qual es va prohibir que cap carnisser jugués a la carnisseria major de la ciutat.⁶³ Malgrat això, espais com les carnisseries també hi consten entre els llocs on s'hi practicava el joc, com va passar el 18 d'abril de 1407, quan quatre homes estrangers van ser sancionats per jugar-hi en el seu interior.⁶⁴ Ni tan sols l'aïllament i privació de llibertat que oferien alguns espais com eren les presons frenava els jocs d'envit, ja que trobem

⁵⁸ VIDAL DOVAL, "Predicación y persuasión: Vicente Ferrer en Castilla, 1411-1412", p. 228.

⁵⁹ Ídem, p. 230.

⁶⁰ AMV, *Pregons i Crides*, x.x-1, fol. 63r.

⁶¹ FURIÓ; GARCIA-OLIVER, *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València .I. (1296-1345)*, p. 31.

⁶² ARV, *Mestre Racional*, 6073, fol. 13v.

⁶³ MARTÍNEZ VINAT, *Cofradías y oficios. Entre la acción confraternal y la asociación corporativa en la Valencia medieval (1238-1516)*, p. 1827.

⁶⁴ ARV, *Mestre Racional*, 5999, fol. 21r.

en multes datades el 24 de gener de 1413 a individus essent sancions per estar jugant a la mateixa presó comuna.⁶⁵

Per aprofundir millor els indrets on els habitants de la capital valenciana realitzaven aquestes partides, s'han examinat aquelles localitzacions que hi apareixen registrades als llibres de comptes del Justícia Criminal. A partir de la seua anàlisi hem quantificat i analitzat unes xifres que ens han permès realitzar algunes reflexions sobre la incidència, popularitat i universalitat del joc il·legal a la ciutat.⁶⁶ El recompte de les sancions imposades pel tribunal del la cort criminal entre 1404 i 1479 ascendeixen a un total de 4.696 multes. Dins d'aquestes xifres "oficials", les multes per joc van ocupar la segona posició entre les tipologies delictives més freqüentment penalitzades econòmicament. Un fet que posa de manifest la notable presència i rellevància que tenien aquestes pràctiques d'atzar en el context de la societat valenciana de l'època.⁶⁷

Per a fer-nos una idea d'aquesta ubiqüitat, destaquem que de les 4.696 sancions (100%) s'ha pogut identificar l'espai on es realitzaven partides en almenys 1.196 casos (25,46%). Aquesta aproximació no significa que els resultats foren un reflex exacte dels llocs on es jugava, ja que alguns dels volums examinats estan incomplets, existeixen llacunes, o bé el nombre de multes no es detalla individualment, deixant-se per escrit als assentaments la suma de les diferents multes acumulades durant diversos dies o setmanes, sense indicar-se ni els individus que hi van intervenir ni els llocs on s'hi van realitzar aquestes pràctiques d'oci il·legal. Malgrat això, al marge de les xifres "oficials" que únicament ens mostren una visió esbiaixada, el més habitual seria que aquests jocs foren presents en nombrosos carrers, places, espais oberts i públics com també en tancats i privats.

Encara que els llocs identificats representen solament una quarta part del total, la seua enumeració, basada en la freqüència registrada als llibres de comptes de la justícia criminal, ens permet esbossar una idea de quins van ser els espais i racons predilectes per a l'oci il·legal. Les dades ens revelen que les cases de particulars (73,66%) van ser els llocs on majoritàriament se celebraven aquestes timbes clandestines, les quals van arribar a aglutinar quasi tres quartes parts dels llocs identificats. Molt per darrere li seguia la zona del grau (7,1%), situada extramurs prop de la platja. També trobarem espais públics i semipúblics on s'hi feien apostes com podien ser el mercat (6,9%), la rambla (2,25%), els horts (1,5%), en la zona de *canvis* (1,5%) en places (0,75%), hostals (0,66%) i fins i tot en cementiris (0,66%). Altres llocs identificats assenyalen els pòrtics (0,58%), carrers concrets (0,58%) i espais situats enfront de tribunals, com la batllia (0,41%).

⁶⁵ ARV, *Mestre Racional*, 6006, fol. 76v.

⁶⁶ En concret, s'han examinat un total de 59 registres localitzats entre els volums 5992 fins al 6113 de la secció *Mestre Racional* conservats a l'Arxiu del Regne de València.

⁶⁷ Aquesta importància del pes del joc il·legal ja es constata en BARBER BLASCO, "El precio del delito", pp. 45-84; i més recentment en BARBER BLASCO i NARBONA VIZCAÍNO, "La ciudad y el crimen: delincuencia y práctica penal en Valencia (1367-1479)".

Com ja s'ha advertit, també es practicaven en espais de treball com ballesteries (0,41%) o carnisseries (0,33%), així com en espais de reclusió com la presó (0,33%) o en llocs de venda de gra com l'almodí (0,25%). En menor proporció, es documenten casos situats en espais de comunitats no-cristianes, com era la moreria (0,16%); llocs al voltant d'algunes portes d'entrada a la ciutat, com eren els portals de Quart (0,16%) i de Serrans (0,16%); en el bordell (0,16%); i, amb menor presència, a localitzacions concretes on s'hi detecta almenys una partida (0,08%), com foren en una pescateria, tintoreria, pelleteria o un obrador. També hi figuren zones pròxims a espais com la Saidia o el portal del tremp; al voltant de zones vegetals com l'albereda o a l'ombra d'una morera; o des de zones un poc més inaccessibles com davall del pont del portal de Serrans.

Alguns d'aquests llocs públics es concreten en carrers i llocs específics de la ciutat, on s'esmenten algunes places com les “dels Caixers”, la “del Tremp”, la “dels Novalls”, la de “Sant Bartomeu”, la “dels Alls” i la “de l'Almodí”. També s'hi identifiquen alguns cementeris com el de Sant Joan i Andreu, carrers concrets com el “carrer nou de Sant Cristòfol”, el “carrer dels Torrents”, el “carrer situat darrere de la Trinitat”, el “carrer dels Conills”, el “carrer de les Alcosses”, així com d'alguns ravals de la ciutat com Russafa, mencionant-se en aquest darrer el “carrer de la Verge Maria de Gràcia”.

Quant als espais privats o semiprivats, a part de les referències de cases particulars, també es troben evidències de la pràctica de jocs prohibits en indrets com eren els hostals de la Creu del Puig, en el regentat per en Casquer i en el de “la Furtada”. També s'hi troben mencions a la ballesteria situada en el grau i al mateix bordell de la ciutat. A banda dels jocs tradicionalment perseguits com els daus, les cartes i les taules, a partir de l'any 1431 es documenta la realització de rifes i sortejos, en els quals s'han identificat que els productes rifats eren “casquetes”⁶⁸, “orelletes”⁶⁹ i fruita.

Aquestes multes per sortejos d'aliments es realitzaven majoritàriament en els hostals del bordell, ja que, dels 124 llocs identificats, en 104 ocasions les persones multades regentaven un dels hostals d'aquest, mentre que solament en 16 casos no s'identifica el tipus d'hostal. Molt per darrere es detecten, amb només quatre casos, la celebració de rifes fora del prostíbul: dos en cases i els altres dos en carnisseries. Una part important d'aquestes sancions estava relacionada amb l'incompliment de la normativa horària, ja que molts dels hostals eren sancionats per tindre les “portes obertes y rifar”⁷⁰ a l'interior, però fora dels horaris establerts.

Aquesta radiografia dels diversos indrets que s'anoten als registres del tribunal criminal ens confirma que el joc estava profundament arrelat i estès per tota la ciutat. Una omnipresència que s'evidencia, majoritàriament, en espais privats com les cases, però també en públics, com als carrers, places, mercats, espais sacres i d'ofici. Fins al punt

⁶⁸ El Diccionari català-valencià-balear defineix amb tres significats el terme “Casqueta”: el primer com una tipus de pastís farcit de confitura; el segon com una espècie de capell; i el tercer també com una mena d'adorn per al cap.

⁶⁹ El significat que el Diccionari català-valencià-balear més afí de “orelleta” per a esta època podrien ser el d'orella d'abat, una espècie de pastís fi fregit amb oli.

⁷⁰ ARV, *Mestre Racional*, 6038, f. 38v.

que aquests arribaven a celebrar-ne davant d'edificis judicials i també, paradoxalment, entre les parets de la presó on els delinqüents habituals eren retinguts. Una diversitat on el grau de participació s'evidencia tant entre les classes populars de les societats urbanes com també entre els individus i figures de més renom.

6. Protagonistes i organitzadors

Durant la baixa edat mitjana les ciutats es van convertir en centres d'atracció per a nous treballadors, molts d'ells destinats a substituir aquells que van morir durant els successius episodis epidèmics.⁷¹ Aquest constant flux de persones nouvingudes passaren a ser en la seua major part la nova i variada mà d'obra urbana, tot i que entre aquestes onades migratòries també s'hi trobaven elements marginals de la societat, entre els quals també acostumaven a identificar-se alguns malfactors.⁷² L'anàlisi dels casos relacionats amb el joc de les dècades dels segles XIV i XV demostra que el ventall de jugadors era igual d'ample que de divers. En els registres de multes s'observa l'àmplia heterogeneïtat de persones implicades, tant jugadors com organitzadors, pertanyents a totes les condicions socials. En la seua majoria eren homes de les classes populars, on es detecten des de treballadors agrícoles a pertanyents als més diversos oficis manuals, com aquells relacionats amb el tèxtil (blanquers, teixidors, seders, pel·leters, tintorers), persones implicades en el sector de l'alimentació (forners, fariners, moliners, carnisers, pescadors) com del sector metal·lúrgic (armers, bombarders, espasers). També hi figuraven persones vinculades amb les arts plàstiques (pintors), professionals de les arts mèdiques (barbers), intermediaris d'operacions econòmiques (corredors), així com un immens ventall d'oficis de l'amplíssim món laboral baix medieval.

Alguns clars exemples d'aquesta pluralitat socioeconòmica i d'origen entre els sancionats s'hi palesen amb alguns casos concrets. Per exemple, el 18 d'abril de 1407 foren multats “quatre homes estrangers” per haver jugat a la carnisseria.⁷³ Igualment s'hi registren individus amb una clara identificació del seu origen geogràfic, com és el cas de Paulo, “lo cicilià”, procedent de l'illa de Sicília.⁷⁴ En alguns casos s'hi arriba a especificar de manera explícita el lloc concret de procedència, com passa per exemple en la sanció datada el 26 de gener de 1408, on s'hi penalitza Alfonso “de Sibília” per haver jugat il·licitament en diverses ocasions, qui a més és assenyalat com a “castellà” per reforçar la vinculació amb el seu lloc d'origen.⁷⁵ Amb la mateixa precisió hi va ser assenyalat el 22 de maig del mateix any a Joan “d'Iviça”, acusat d'haver jugat.⁷⁶

⁷¹ Respecte a aquesta qüestió *Vid.* RUBIO VELA, “Sobre la población de Valencia en el Cuatrocientos. (Nota demográfica)”, pp. 158-170 i RUBIO VELA, *Peste negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo XIV. La Ciudad de Valencia (1348-1401)*.

⁷² A banda dels perfils i casos que fem menció per al segle XV, un ventall d'aquells relatius al segle XIV s'hi poden trobar a NARBONA VIZCAÍNO, *Pueblo, poder y sexo*, pp. 38-46.

⁷³ ARV, *Mestre Racional*, 5999, fol. 21r.

⁷⁴ ARV, *Mestre Racional*, 5999, fol. 27v.

⁷⁵ ARV, *Mestre Racional*, 6000, fol. 80v.

⁷⁶ ARV, *Mestre Racional*, 6000, fol. 84r.

Si passem a conèixer alguns casos relacionats amb l'estatus social i econòmic, als registres s'hi troben des d'individus amb posicions força consolidades fins a membres dels sectors marginats o en risc d'exclusió. Un exemple a destacar d'aquest segon sector apareix anotat en una sanció datada el 20 de juliol de 1408, on s'hi penalitzen a persones que únicament compten amb la seua força muscular per guanyar-se la vida qualificats com a "bastaxos o vagabunds". Aquest terme ens permet veure la fina línia que hi havia entre la precarietat laboral o de formar part dels sectors més vulnerables.⁷⁷ De manera similar, també existeixen termes que directament assenyalen i qualifiquen a jugadors amb mots que ens parla de la profunda carència econòmica i d'indigència en la qual viuen. Concretament, ens referim a unes sancions que trobem al mes de gener de 1409 on als registres qualifiquen als implicats com a "miserables".⁷⁸ Així mateix, s'hi troben casos on directament els jugadors van ser etiquetats com a "homes pobres", com passa en la sanció interposada el 21 de febrer de 1415.⁷⁹ En aquest sentit, les composicions econòmiques que aportaven aquests indigents eren, en relació amb al seua capacitat econòmica, d'una quantitat de sous molt modesta.

Dins d'aquest circuit de jocs il·legals també s'integraren individus controvertits, com pogueren ser alguns individus relacionats amb els cossos de seguretat urbana. Alguns d'aquests exemples el va protagonitzar el mosso d'un capdeguaita, el qual va ser sancionat per joc el 15 d'abril de 1404,⁸⁰ o inclús un mateix capdeguaita, com és el cas de Vicent d'Arenyes, qui va ser sancionat el 22 de setembre del mateix any.⁸¹ Altre individu que en el passat tingué un paper relacionat amb la seguretat urbana i que va ser multat fou Pedro de Avargues, qui havia ostentat el càrrec de saig, el qual va ser trobat organitzant timbes de joc clandestí a la seua casa el 21 de gener i 26 de desembre de 1412.⁸² Encara més notable va ser el cas del ciutadà Lluís Amalrich en 1515, qui va arribar a ocupar el càrrec de Justícia Criminal malgrat tenir un passat tacat, ja que durant la seua joventut va ser sancionat per organitzar partides de gresca a casa seua.⁸³

De la mateixa manera, entre aquests registres de multes és comú trobar vells coneguts i reincidents de la justícia. L'ampli ventall d'individus que hi figuren com a jugadors o organitzadors de joc podien moure's entre la invisibilitat, pel seu baix renom social o estatus, com per relacionar-se amb individus vinculats a famílies i llinatges força reconeguts. Un exemple d'individu poc reconegut per la seua transcendència històrica, però de qui es coneixien alguns antecedents, va ser el convers de jueu Gabriel Despluques, qui el 23 de febrer de 1406 va optar per commutar la pena corporal d'assots per una pena econòmica de seixanta-sis sous, ja que al registre se li recordava "que si era jugant seria açotat per la ciutat".⁸⁴

⁷⁷ ARV, *Mestre Racional*, 6000, fol. 85v.

⁷⁸ ARV, *Mestre Racional*, 6001, fol. 35r.

⁷⁹ ARV, *Mestre Racional*, 6008, fol. 40v.

⁸⁰ ARV, *Mestre Racional*, 5992, fol. 59r.

⁸¹ ARV, *Mestre Racional*, 5992, fol. 67v.

⁸² ARV, *Mestre Racional*, 6005, fol. 51v i 54v.

⁸³ PÉREZ GARCÍA, *La comparsa de los malhechores*, p. 86.

⁸⁴ ARV, *Mestre Racional*, 5997, fol. 39v.

També es pot rastrejar el paper actiu i protagonisme que alguns individus tingueren en relació amb l'organització d'aquestes timbes il·legals. Un exemple destacat va ser el del convers de jueu Monpalau, qui durant el regnat de Martí l'Humà va destacar per ser condemnat almenys en deu ocasions per haver-se vist implicat en la pràctica d'aquests jocs prohibits. En la primera sanció, datada el 12 de juny de 1404, se'l penava "per sostenir joch"⁸⁵, només uns mesos més tard va ser novament punit, el dia anterior a la festa de Nadal i el 30 de desembre, en ambdós casos per haver sigut trobat jugant a gresca.⁸⁶ Posteriorment, el 1406, apareix altra vegada multat un altre convers anomenat Pere Monpalau. En cas que de tractar-se del mateix individu o d'un familiar, aquest va ser amonestat el 30 de gener, l'1, 10 i 28 de febrer, el 16 de març i el 28 de juny. A banda d'aquests, durant el mateix any també es van registrar sancions a nom de Monpalau els dies 19 de maig, 11 de juny, 11 i 18 d'octubre.⁸⁷ Encara el 24 de març, tot i no aparèixer directament condemnat, trobem que la seua casa va ser un dels llocs on s'havien organitzat partides.⁸⁸ Aquesta implicació es va repetir novament el 28 de novembre de 1407, quan el lloctinent torna a sancionar-lo per haver jugat al joc de gresca.⁸⁹ Finalment, al juny de 1409, la seua casa torna a aparèixer esmentada com un espai d'organització de jocs d'envit.⁹⁰

Els regnats d'Alfons el Magnànim i del seu germà Joan II van marcar un període especialment interessant pel que fa a la repressió de les pràctiques lúdiques il·legals, coincidint-ne amb els esforços de la reina Maria per limitar aquest fenomen. En aquest període es pot rastrejar el paper actiu d'alguns d'aquests reincidents des del breu regnat de Ferran d'Antequera. Un exemple destacat va ser el del taverner Simó Rajadell, el qual va ser sancionat per haver organitzant joc a la seua casa almenys una vegada. De fet, el seu domicili es va convertir en un lloc assidu i freqüent de timbes, anotant-se als registres el seu immoble com a lloc on s'organitzaven jocs fins a catorze vegades al llarg dels anys. Amb aquest mateix nombre de sancions va ser trobat el domicili particular de Rodrigo de Navarret per la mateixa activitat. Tots aquests exemples només fan que ressaltar la recurrència i monopolització d'alguns espais concrets on dur a terme aquestes timbes clandestines. La rendibilitat que aparentment generaven devia superar el cost de les multes periòdiques, la qual cosa explica la persistència dels organitzadors i dels jugadors en seguir infringint les normes malgrat els esforços repressius.

Altres personatges més reconeguts socialment, com foren els cavallers, també hi figuren sancionats entre aquests registres. El motiu pel qual apareixen apuntats juntament amb les classes populars era per haver-se organitzat a l'interior de les seues cases partides d'atzar, encara que aquestes membres de les elits socials i urbanes no sempre foren multats a títol personal, ja que en ocasions els sancionats foren terceres persones que

⁸⁵ ARV, *Mestre Racional*, 5994, fol. 60r.

⁸⁶ ARV, *Mestre Racional*, 5995, fol. 74v.

⁸⁷ ARV, *Mestre Racional*, 5996, fols. 26v-35r.

⁸⁸ ARV, *Mestre Racional*, 5997, fol. 25r.

⁸⁹ ARV, *Mestre Racional*, 5999, fol. 26v.

⁹⁰ ARV, *Mestre Racional*, 6002, fol. 16v.

empraven els salons d'aquestes elits per organitzar timbes. Alguns d'aquests organitzadors amb noms reconeguts foren Eiximèn Pérez de Corella, Pere Roís de Corella, Peret Pardo, Lluís Pardo, Tristany Pardo o Bernat Escorna, els quals hi figuren entre els registres durant el regnat d'Alfons el Magnànim,⁹¹ i encara hi figuraran, com és el cas d'en Tristany Pardo, durant el regnat de Joan II.

Ara bé, tot i que en la gran majoria de les sancions les persones que hi figuren per jugar com per organitzar jocs d'envit eren figures masculines, també es documenten de manera puntual casos on les protagonistes d'organitzar joc, però sobretot rifes, seran dones. Concretament, aquest fenomen comença a constatar-se partir de 1431, amb la presència significativa de dones vinculades al món de la prostitució i en relació amb la modalitat d'atzar en forma de rifes. L'ocupació laboral que acostumaven a ostentar era el càrrec d'hostalera del bordell o d'un hostal. De totes elles destaquem la figura Guisabel, hostalera del bordell més coneguda pel seu malnom "la Furtada", la qual apareix sancionada en diverses ocasions per activitats relacionades amb el joc i les rifes. Alguns exemples de les seues reiterades aparicions als registres es produeixen l'any 1434, on apareix multada el 18 de gener per dos motius: en primer lloc, per no respectar els horaris d'apertura de l'hostal per tenir-lo obert durant la nit i, en segon lloc, perquè una vegada escodrinyat l'hostal, s'hi constata que el motiu de mantenir-lo obert per la nit era "per sostenir joch de gresca e de rifar al seu hostal".⁹² La seua activitat continuada queda reflectida en sancions posteriors, com les del 6 de febrer de 1436⁹³ i l'11 de setembre de 1437, en què fou multada per tenir tant les portes obertes com per rifar,⁹⁴ així com per organitzar-se jocs de sort el 6 de desembre de 1438.⁹⁵ A banda d'aquests delictes vinculats amb el joc, "la Furtada" era coneguda per dur a terme determinades accions vinculades amb la prostitució i el proxenetisme, com s'entreveu en una multa expedida el 29 d'octubre de 1438, quan un proxeneta pobre va ser multat per allotjar a una dona a casa d'en Guisabel.⁹⁶

Tanmateix, però, de la mateixa manera que alguns delinqüents podien aparèixer freqüentment als registres cada certs mesos o anys de manera més puntual, hi hagueren altres que tingueren un marge d'actuació més breus però d'una incidència altíssima. Aquests foren els casos del notari Joan Forner i de Jaume Calaforra, els quals van ser sancionats per organitzar joc diuuit i deu vegades, respectivament. En el cas del notari, de les diuuit sancions, onze d'aquestes hi figuren al registre del justícia criminal al llarg de l'any 1465, acusant-lo d'haver organitzat joc, de vegades sense especificar-ne el lloc o identificant-se la seua pròpia casa.⁹⁷ El cas de Jaume Calaforra també és molt

⁹¹ BARBER BLASCO, "El precio del delito", pp. 56-57.

⁹² ARV, *Mestre Racional*, 6044, fol. 28v i 40r.

⁹³ ARV, *Mestre Racional*, 6047, fol. 30v.

⁹⁴ ARV, *Mestre Racional*, 6048, fol. 34v.

⁹⁵ ARV, *Mestre Racional*, 6051, fol. 39r.

⁹⁶ ARV, *Mestre Racional*, 6051, fol. 30v.

⁹⁷ ARV, *Mestre Racional*, 6095 i 6096.

destacable, ja que les deu multes que se li atribueixen s'anotaren únicament durant l'any 1465, més endavant ja no hi torna a aparèixer entre els registres.⁹⁸

Aquesta reincidència múltiple tant de persones de les classes populars, acomodades, com de l'alta societat, donen a entendre que aquestes sancions econòmiques de seixanta sous que apareixen recollides entre els corpus legislatius reials com municipals, o les amenaces amb l'aplicació de càstigs corporals, eren ineficaces. La reiterada aparició de determinats individus inculpatos composant-se per haver comés aquestes infraccions mostra els alts nivells de lucre econòmic que generava l'organització de jocs de forma clandestina. En aquest sentit, la quantitat de diners que devien moure's entre aquestes tafureries il·lícites devia ser suficientment quantiosa com per afrontar les múltiples sancions i, encara així, continuar essent rendibles a efectes pràctics. Tot i que el preu a pagar havia de ser seixanta sous, s'observa que aquesta fixació econòmica no sempre s'adheria a la realitat, ja que de vegades en funció de la condició social de l'individu, la freqüència en què fora trobat, com la compensació amb la tercera part que havia d'anar a parar a mans del denunciador, podia fer variar aquesta xifra. Per exemple, Ferrando de Mora va ser trobat fins a set vegades l'any 1449 per organitzador de joc a la casa de Joan Bernuy entre el 26 d'agost i el 23 de novembre, on es pot veure que els ingressos de la cort criminal variaven entre els vint-i-set i els cent sous.⁹⁹ Aquesta flexibilitat pel que fa a les punicions econòmiques foren més rígides, per exemple, en casos com el de Pere Roís de Corella, qui va ser multat fins a sis vegades per organitzar joc a casa seua entre l'octubre i el desembre de 1458. En aquest cas, en cinc de les sis multes hagué d'abonar cent trenta-cinc sous a una quantitat mínima, mentre que en una de les sis la multa va ascendir fins als cent huitanta-cinc sous.¹⁰⁰

Així mateix, entre els jugadors i adeptes als jocs d'atzar i fortuna hi ha testimonis d'alguns religiosos que el practiquen. Com bé anunciava Vicent Ferrer, entre els diferents vicis que aquests cometien, com podien ser la prostitució, beure compulsivament o, fins i tot, ser uns blasfemadors, el sant valencià també els titllava de ser uns tafurers i jugadors. Tot i no disposar de fonts judicials eclesiàstiques seriades, en aquests registres de comptes de la cort criminal es confirmen les acusacions que el sant valencià feia sobre ells.¹⁰¹ Alguns van ser coneguts per haver cedit la seua casa com espai d'apostes, com va fer l'honorable frare Ramon Siscar l'any 1452.¹⁰² Altres com Lluïset "lo capellà", va ser acusat d'haver jugat a gresca el 15 de març de l'any 1476.¹⁰³ En canvi hi hagueren alguns que se'ls podia trobar participant tant de manera activa com passiva, com Joanot "lo capellà" qui, acompanyat amb tres individus més, va ser sancionat primer

⁹⁸ Ídem.

⁹⁹ ARV, *Mestre Racional*, 6069, fol. 28r-30r.

¹⁰⁰ ARV, *Mestre Racional*, 6084, fol. 27r.

¹⁰¹ A l'estudi de la delinqüència per als temps d'Alfons el Magnànim s'hi constata que la majoria dels delictes on hi figuren religiosos estan relacionats amb la prostitució i, en menor mesura, amb el joc il·legal. *Vid.* BARBER BLASCO, "El precio del delito", pp. 58-60.

¹⁰² ARV, *Mestre Racional*, 6075, fol. 43r.

¹⁰³ ARV, *Mestre Racional*, 6107, fol. 15r.

el 21 d'abril de 1476, per haver jugat a gresca, i unes setmanes més tard, el 5 de juny del mateix any, per haver organitzat joc a la seua pròpia casa.¹⁰⁴

7. Conclusions

Ni la legislació, les ordenances municipals, les reglamentacions menestrals, ni la retòrica pogueren frenar els passatempis lúdics d'atzar. Tot i els intents de les diferents administracions, així com de les figures moralistes del moment, cap de les mesures, advertències, o sermons, generaren uns resultats que a llarg termini suposaren l'abandonament de les apostes. Com s'ha demostrat, els esforços legislatius per prohibir els jocs d'atzar no van tindre cap èxit. El furor pels jocs d'atzar, sumat a la constant clandestinitat que els individus de qualsevol tipus de condició celebrava en els més recòndits espais de la ciutat, de vegades amb el beneplàcit d'alguns càrrecs judicials sobre aquests pràctiques, van fer de València una ciutat on les pràctiques ludòpates eren un dels principals entreteniments.

S'ha demostrat que tant a la València medieval com a la resta del viles del regne haver-hi, aparentment, una tenaç persecució i prohibició que al llarg d'aquest treball hem apuntat des de tres nivells: un formal, mitjançant l'ús per part dels poders públics de la legislació per limitar, prohibir i sancionar els jocs d'envit; un altre moral, mitjançant la difusió d'obres i sermons de moralistes que alertaven de la seua perillositat als diversos sectors socials, tant a laics, eclesiàstics, com a membres de les classes populars; i un altre informal, mitjançant la delegació per part de la justícia entre aquella població que, a canvi d'una compensació econòmica, col·laborés denunciant qui i en quina localització s'estaven duent a terme jocs il·legals.

Així doncs, podem dir que la persecució "estructural" cap als jocs d'apostes va arribar a frenar, corregir, deixar de costat i abandonar aquestes pràctiques entre la població? Senzillament no, ja que la popularitat i furor que causaven feia que aquestes foren organitzades i practicades, com hem vist, per persones de totes les categories socials, així com en qualsevol tipus d'espai. La prova d'això, és la constant reiteració de la prohibició de tota classe de jocs, així com l'aparició de càstigs, excomunionis i condemnes que demostren que totes els intents per limitar els jocs d'envit no van tindre cap èxit.¹⁰⁵

Com s'ha vist, l'espectre de persones implicades en els jocs d'atzar era ample i estens. Tot i anotar-se majoritàriament individus masculins s'hi constaten alguns testimonis en els que foren elles les qui, o bé organitzaren, o bé cediren el seu espai laboral o domiciliari, per dur a terme tafureries, encara que on més pes tingueren dintre de les xifres oficials dels tribunals va ser realitzant rifes. Aquest cas posa de manifest el paper central d'algunes dones en els espais marginals de la ciutat medieval, on les activitats il·legals sovint es barrejaven amb altres formes de supervivència, com la prostitució.

¹⁰⁴ ARV, *Mestre Racional*, 6107, fols. 15r i 16r.

¹⁰⁵ GONZÁLEZ SEARA, *El laberinto de la fortuna*, pp. 78-79.

Figures com Guisabel exemplifiquen la complexitat d'aquestes dinàmiques i la relació estreta entre els jocs d'atzar, el món de l'hostaleria i les xarxes de prostitució de l'època. Des d'aparicions puntuals d'individus a reconeguts jugadors assidus, tant persones miserables, de les classes populars, treballadors amb oficis acomodats, així com membres tant de la baixa com de l'alta noblesa i església, de tots ells s'hi troben testimonis entre els comptes del Justícia Criminal. De la mateixa manera, l'extensió i abast del vici de les apostes va arribar fins i tot a corrompre als seus mateixos perseguïdors, des de treballadors vinculats a la mateixa justícia, com eren els saigs, capdeguaïtes, a fins i tot el mateix càrrec de Justícia Criminal, tots ells tingueren o passaren a tindre antecedents relacionats amb el joc. En aquests sentit, aquests registres demostren que tothom, fora de la classe que fora, estava integrat dins d'aquest circuit il·legal del joc. Aquest fet també apunta cap a una xarxa social i econòmica més àmplia que donava suport a aquestes activitats, atès que la contínua utilització d'espais concrets requeriria cert grau de complicitat o permissivitat entre els participants i els propietaris.

La forma en què tots ells s'implicaren va ser tant de manera activa com passiva, ja fora jugant com organitzant tafureries. S'ha demostrat que la presència d'aquests era completament ubiqua, des dels racons més aïllats i inhòspits com podia ser la presó o els cementiris; en zones situades fora de les muralles de la ciutat com baix el Pont de Serrans o el grau, espais de sociabilitat com les cases, els hostals o els espais laborals; localitzacions d'edificis singulars com a l'almodí o la batllia; així com espais públics i oberts, com eren els carrers, les places, els mercats, les rambles. La petjada dels jocs d'atzar s'hi pot rastrejar en tots ells com a qualsevol indret de la ciutat o de les seues immediateses.

Aquesta situació reflecteix una contradicció inherent en els esforços moralitzants de l'època. Malgrat els discursos i les accions d'individus com Vicent Ferrer, les pràctiques de joc, blasfèmia i altres vicis seguien profundament arrelades entre la societat medieval, de manera que, per molt que els predicadors condemnessin aquestes activitats, les lleis i normes aplicades per les institucions sovint eren insuficients per erradicar-les completament.

Rescatem, doncs, la frase de Furió i Garcia-Oliver amb la qual apuntaven per a la capital valenciana i, com evidencien les notícies d'actualitat respecte a les dades sobre els jocs d'atzar, podem dir que: *El joc de daus és una plaga que no coneix aturador*.¹⁰⁶ Un mal que, com hem vist, es va convertir en una problemàtica de primer ordre tant a la capital com a la resta de viles durant la baixa edat mitjana, continuà present encara a inicis del segle XVI i que, a hores d'ara, segueix emmalaltint i afectant a bona part de la població global, especialment als joves.

¹⁰⁶ FURIÓ; GARCIA-OLIVER, *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València .I. (1296-1345)*, p. 31.

8. Bibliografia

FONTS ESTATALS:

Generalitat Valenciana, “Estrategia valenciana integral de prevención y tratamiento del juego patológico 2023-2027”.

Observatorio Español de las Drogas y las Adicciones (OEDA), “Informe sobre adicciones comportamentales y otros trastornos 2023” del Ministerio del Interior. https://pnsd.sanidad.gob.es/profesionales/sistemasInformacion/sistemaInformacion/pdf/2023_Informe_Trastornos_Comportamentales.pdf

FONTS EDITADES:

Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia cristianissimi Regis Jacobi ipsius conquistatoris, edició facsímil de la impresa en 1515, Ajuntament de València, 1999.

EIXIMENIS, Francesc. *Lo crestià*. ed. Albert Hauf, Edicions 62, Barcelona, 1994.

FURIÓ, Antoni; GARCIA-OLIVER, Ferran. *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València .I. (1296-1345)*, Fonts Històriques Valencianes, 2007.

GARCIA-OLIVER, Ferran. *El llibre d'establiments de Gandia. Imatge i missatges en una vila medieval*, Gandia, Arxiu Municipal de Gandia, 1987.

GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Llucena (segles XIV-XVIII)*, Fonts Històriques Valencianes, Universitat de València, 2006.

J. LAIRÓN, Aureliano; VERCHER LLETÍ, Salvador. *Llibre d'actes del Consell i jurats de la vila d'Alzira (1388-1397)*, Fonts Històriques Valencianes, Universitat de València, 2017.

RABASSA VAQUER, Carles; SÁNCHEZ ALMELA, Elena, *Els llibres de Consells de la vila de Castelló .I. (1374-1383)*, Fonts Històriques Valencianes, Universitat de València, 2017.

RODRIGO LIZONDO, Mateu. *Melcior Miralles: Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, Fonts Històriques Valencianes, 2011.

SANCHIS SIVERA, Josep. *Sant Vicent Ferrer: sermons*, vol. I, Barcino: Barcelona, 1971.

FONTS PERIODÍSTIQUES:

(11 de setembre de 2019), España cuenta con la tasa más altas de Europa de ludópatas entre 14 y 21 años. https://www.abc.es/familia/padres-hijos/abci-espana-cuenta-tasa-mas-alta-europa-ludopatas-entre-14-y-21-anos-201909110151_noticia.html

ALONSO, Olivia; RODRÍGUEZ VEIGA, Alicia (7 d'octubre de 2019). El juego, un negocio que mueve casi 42.000 millones al año. <https://www.lavanguardia.com/ocio/20191007/47853732940/el-juego-un-negocio-que-mueve-casi-42000-millones-al-ano.html>

LaSexta.com, El peso de las actividades ilegales en la economía española: casi 14.000 millones de euros y el 1% del PIB, https://www.lasexta.com/noticias/economia/peso-actividades-ilegales-economia-espanola-casi-14000-millones-euros-1-pib_20241014670d1c6c596dfb0001c46263.html

BERNA-TRIVIÑO, Ana (12 de novembre de 2018). Casas de apuestas y juego online: la nueva heroína de los jóvenes. <https://www.publico.es/sociedad/ludopatia-casas-apuestas-juego-online-nueva-heroína-jovenes.html>

CARRASCO, Tania (3 de maig de 2022). Del instituto a las casas de apuestas en los barrios obreros: “Los jóvenes ya no van al cine o al teatro, gastan sus ahorros apostando”. https://www.eldiario.es/sociedad/diez-jovenes-entra-salon-juego-apuesta-online-desarrolla-problemas-ludopatia_1_10614439.html

NORIEGA, David (20 d'octubre de 2023). Uno de cada diez jóvenes que entra en un salón de juego o hace una apuesta online desarrolla problemas de ludopatía. https://www.eldiario.es/sociedad/diez-jovenes-entra-salon-juego-apuesta-online-desarrolla-problemas-ludopatia_1_10614439.html

R. GIL, Guillermo; GOZALBO, Marta (26 de gener de 2020), Valencianos afectados por la ludopatía: un 60% más que hace cinco años y más jóvenes. <https://valenciaplaza.com/valencianos-afectados-ludopatia-hace-cinco-anos-mas-jovenes>

FONTS BIBLIOGRÀFIQUES:

BARBER BLASCO, Alberto, “Crim i càstig: la criminalitat a la València medieval al segle XV”, *Mirabilia/Mediterranean and Transatlantic Approaches to the Culture of the Crown of Aragon*, núm. 2, 2019, pp. 113-132.

BARBER BLASCO, Alberto, “El precio del delito: delincuencia y fiscalidad en la ciudad de Valencia durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (1416-1458) según los libros de cuentas del Justicia Criminal”, *Medievalismo*, 31, 2021, pp. 45-84.

BARBER BLASCO, Alberto i NARBONA VIZCAÍNO, Rafael. “La ciudad y el crimen: delincuencia y práctica penal en Valencia (1367-1479)”, en BAZÁN DÍAZ, Iñaki; LÓPEZ GÓMEZ, Óscar; GONZÁLEZ ZALACÁIN, Roberto J. (eds.) *Criminalidad y justicia penal en la Edad Media: balance y perspectivas de estudio en España y Francia*, Sociedad Española de Estudios Medievales, 2025, pp. 143-188.

BASULTO SANTOS, J; CAMÚÑEZ RUIZ, J.A; ORTEGA IRIZO, F. J., “Juegos de azar, guirguiesca y marlota del Libro de los Dados de Alfonso X el Sabio”, *Alcanate: Revista de estudios Alfonsíes*, núm. 5, 2006-2007, pp. 89-116.

BLASCO MARTÍNEZ, A. “Los judíos aragoneses y los juegos de azar”, *Aragón en la Edad Media*, núm. 14-15, 1, 1999, pp. 91-118.

CECCARELLI, G. “Gambling and economic thought in the Late Middle Ages”, *Ludica: annali di storia e civiltà del gioco*, núm. 12, 2006, pp. 54-63.

COIRA POCIÑA, J. “El juego y lo sagrado en la Castilla bajomedieval”, *Eikón Imago*, vol. 13, núm. 1, 2024, pp. 1-16.

DI CARPEGNA FALCONIERI, T. “Gioco e liturgia nella Roma medievale. Dal *Liber po-
lipticus* del canonico Benedetto”, *Ludica: annali di storia e civiltà del gioco*, núm. 3,
1997, pp. 51-64.

ENSENYAT, G., “La penalització del joc d’atzar a la Mallorca baix-medieval”, a BARCE-
LÓ, M; SUREDA, B (coords.): *Espai i temps d’oci a la història: XI Jornades d’Estudis
Històrics Locals, Palma, del 13 al 17 de desembre del 1992*, Palma de Mallorca, 1993
pp. 353-364.

FEBRER ROMANGUERA, M. V. “Derecho común, fueros y estatuto islámico de los mu-
déjares de los señores aragoneses: el caso de las alhóndigas y de la ordenanza de d.
Pedro Fernández de Híjar para prohibir el juego de dados a sus vasallos moros (1297)”,
Aragón en la Edad Media, núm. 20, 2008, pp. 301-319.

FAUS FAUS, Miquel. “«Jugava e malmetia del seu»: testimonios sobre los efectos del
juego de azar en la Valencia medieval”, *Ludica: annali di storia e civiltà del gioco*,
núm. 29, 2023, pp. 45-56.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen “Vulnerables y temidos: los varones jóvenes como
grupo de riesgo para el pecado y delito en la Baja Edad Media”, *Clio & Crimen*, núm.
9, 2012, pp. 105-134

GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Alberto; SLAVCHOV IVANOV, Kristyan; CASTILLO MIGUELÁÑEZ, Pedro
Venancio. “La ludopatía, una patología silenciosa y en auge: revisión bibliográfica”.
[http://publicacionescientificas.es/project/la-ludopatia-una-patologia-silenciosa-y-en-
auge-revision-bibliografica/](http://publicacionescientificas.es/project/la-ludopatia-una-patologia-silenciosa-y-en-auge-revision-bibliografica/)

GÓMEZ ROJO, María Encarnación. “Regulació jurídica dels jocs d’atzar dins la normativa
històrica catalanoaragonesa”, *Revista de Dret Històric Català*, vol. 7, 2007, pp. 207-215.

GONZÁLEZ SEARA, Luís, *El laberinto de la fortuna: Juego, Trabajo y Ocio en la sociedad
espanyola*, Biblioteca Nueva, Madrid, 1998.

HINOJOSA MONTALVO J. “El juego en tierras alicantinas durante la Baja Edad Media”
a BARCELÓ CRESPI M; SUREDA, B. (coords.), en *Espai i temps d’oci a la història: XI
Jornades d’Estudis Històrics Locals, Palma, del 13 al 17 de desembre del 1992*, Palma
de Mallorca, 1993, pp. 395-407.

HUIZINGA, J. *Homo ludens*, Alianza Editorial-Emecé Editores, 2007.

LÓPEZ JUAN, G. “Els conversos de València i els jocs d’atzar a l’inici del Quatre-cents”,
en ESCARTÍ, V. J; ROCA RICART, R. (eds.) *Identitats i violències. Documentació i literatura*,
Editorial Afers, 2021, pp. 203-232.

LÓPEZ VILLALBA, J. M., “Regulación y control del juego de azar en la Corona de Cas-
tilla durante la Baja Edad Media”, en *En la España Medieval*, 44, 2021, pp. 445-475.

LLOP CATALÀ, Miguel. *San Vicente Ferrer y los aspectos socioeconómicos del mundo
medieval*, Ajuntament de València, 1995.

MANUEL CÁTEDRA, P. *Sermón, Sociedad y Literatura en la Edad Media: San Vicente Ferrer en Castilla*, Salamanca: Junta de Castilla y León, 1994.

MARTÍN RODRÍGUEZ, José Luís, “Los ociosos deberán ser expulsados de la comunidad”, en VACA LORENZO, A. (ed.), *Fiesta, juego y ocios en la Historia*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002, pp. 25-78.

MARTÍNEZ SÁEZ, Nicolás. “Alfonso X ‘el Sabio’ y los juegos en la Edad Media”, *Revista Hispanoamericana T. O. R.*, núm. 2, 2021, pp. 1-11.

MARTÍNEZ VINAT, Juan. *Cofradías y oficios. Entre la acción confraternal y la asociación corporativa en la Valencia medieval (1238-1516)*, Universitat de València. Tesis Doctoral Inèdita.

MOLINA MOLINA, Ángel Luís. “El juego de dados en la Edad Media”, *Miscelánea Medieval Murciana*, vol. XXI-XXII (1997-1998), pp. 95-104.

MOTIS DOLADER, M. A. “La justicia municipal de Zaragoza durante el siglo XV: el juego de dados como ilícito punible”, en CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador (coord.), *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 3, pp. 647-660.

NARBONA, Rafael. *Malhechores, violencia y justicia ciudadana en la Valencia bajomedieval*, Ajuntament de València, València, 1990.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael. *Pueblo, poder y sexo: Valencia medieval (1306-1420)*, Diputació de València, Centre d'Estudis d'Història Local, València, 1992.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, “Las fuentes valencianas para la historia de la criminalidad” en SABATÉ, F. (dir.) *L'espai del mal*, Pagès editors, Lleida, 2005, pp. 350-372.

OBANDO RAMÍREZ, Laura; PARRADO CORREDOR, Felipe Ernesto. “Aproximaciones conductuales de primera, segunda y tercera generación frente a un de ludopatía”, *Revista Iberoamericana de Psicología: Ciencia y Tecnología*, núm. 81, 1, pp. 51-63.

PÉREZ GARCÍA, Pablo. *La comparsa de los malhechores: Valencia 1479-1518*, Diputació Provincial de València, 1990.

PÉREZ GARCÍA, Pablo. *El Justicia Criminal de Valencia (1479-1707): una magistratura urbana valenciana ante la consolidación del absolutismo*, Generalitat Valenciana, 1991.

PIÑA HOMES, R. “Sobre la penalización del juego en el reino de Mallorca”, *Cuadernos de la Facultad de Derecho*, 2, 1982, pp. 81-106

RAMOS, Jesús. “Ludopatía: el otro lado del juego”, *Revista Índice*, núm. 19, noviembre 2006, pp. 9-11.

RODRIGO ESTEVAN, M. L., “Los estatutos del *tablaje*. Notas sobre el juegos, tahúres y fulleros en las postrimerías del medievo”, *Revista de historia Jerónimo Zurita*, núm. 72, 1997, pp. 111-130.

RODRIGO ESTEVAN, M. L. “Sobre prácticas deportivas en la España medieval: Aragón, siglos XIII-XV”, en DEL VAL VALDIVIESO, M. I.; MARTÍNEZ SOPENA, P.; VALDEÓN BARU-

QUE, J. (coords.), *Castilla y el mundo feudal: homenaje al profesor Julio Valdeón*, vol. 3, 2009, pp. 503-520

RUBIO VELA, Agustín. *Peste negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo XIV. La Ciudad de Valencia (1348-1401)*, Granada, 1979.

RUBIO VELA, Agustín. “Sobre la población de Valencia en el Cuatrocientos. (Nota demográfica).”, *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, núm. 56, 1980, pp. 158-170.

VICIANO, Pau. “Violencia y sociedad en una villa medieval: Castellón de la Plana en el siglo XV”, *Hispania*, 2006, vol. 66, núm. 224, setembre-deseembre, pp. 851-882.

VIDAL DOVAL, Rosa. “Predicación y persuasión: Vicente Ferrer en Castilla, 1411-1412”, *Revista de poética medieval*, 24, 2010, pp. 225-243.

VILANOVA TORRANO, Conrad. “El humanismo de Eiximenis: saber, ciudad y cortesía”, *Historia de la Educación: Revista universitaria*, núm. 31, 202, pp. 135-163.

YSERN Y LAGARDA, Josep-Antoni. *Como una red. Sermones de Vicent Ferrer*, Publicacions Universitat de València, 2015.